

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRLƏRİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ MƏTNLƏRİNİN
STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (aktual üzvlənmə)****N.H.HACIYEVA***Azərbaycan İnşaat və Memarlıq Universiteti**3plus@box.az*

Məqalə Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-sintaktik xüsusiyyətlərinə (aktual üzvlənməyə) həsr olunub. Qeyd olunan ədəbi mətnlər üzrə adi və aktual üzvlənmə nəzərdən keçirilmiş, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunmuşdur. Həmçinin məqalədə aktual üzvlənmənin spesifik xüsusiyyətləri xüsusi olaraq nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: adi üzvlənmə, aktual üzvlənmə, zəif, güclü, müstəqillik, dövr.

Cümlə tərkib hissələrinə malik sintaktik vahidlərin həmin tərkibdə ciddi üzvlənmə sistemində malik olmaqla dil modeli ilə səciyyəvidir. Hər hansı dil daşıyıcısı nitqini qurarkən həmin modelə daxil olan variantlardan birini seçir; həmin variant da cümlə olaraq sintaktik vahidlərin müvafiq üzvlənmə sistemində malikdir. Cümlədə onu təşkil edən sintaktik vahidlərin üzvlənməsi mətnin praqmatik təyinatı ilə bağlıdır. Praqmatika istənilən mətnin məqsədyönlü qurumunun nəticəsidir və bu zaman bütün dil vahidlərinin situasiyadan asılı olaraq qarşılıqlı əlaqəsi reallaşır. Cümlədə üzvlərin qarşılıqlı təması hansısa hökmün, fikrin ifadəsinə xidmət edir. Lakin fikrin ifadəsi zamanı mövcud cümlə strukturunun yenidən işlənilməsi, mövcud struktur – semantik birliyin yenidən işlənilməsi mətn praqmatikasının ifadəsində xüsusi rol oynayır. Deməli, mövcud dil modeli əsasında yeni üzvlənmə formasının formalaşması təbii haldır. Bu ədəbi mətnlərdə yazıçı sənətkarlığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biridir.

Dildə leksik vahidlərin yeni sosial mühitə müvafiq olaraq semantik modifikasiyaya uğraması, cümlə strukturunun üzvlənmə sistemində yeni variantın üzə çıxması onu deməyə imkan verir ki, dildə kommunikasiya prosesində mövcud strukturların müxtəlif istiqamətli təkrarişlənmələr baş verir və bu dilin daxili struktur vahidlərini xeyli zənginləşdirir.

Belə təkrarişlənmələrin nümunəsi olan cümlənin təkrar üzvlənməsi mən-

tiqi psixoloji hadisədir. Ona görə məntiqidir ki, bu hadisənin məntiqi bazası – cümlə semantikasi vardır; onun üzvlərində semantik əməliyyat aparılır, məntiqi cəhətdən o strukturda semantik əsasda yeni üzvlənmə baş verir. Ona görə psixolojidir ki, bu proses insanın koqnitiv sistemində baş verən ciddi təhlilin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Qeyd olunan təhlil də informasiya ötürənlə qəbul edən arasında baş verən kommunikasiya aktının təzahürü kimi formalaşır. Professor K.M.Abdullayev yazır: “Ümumiyyətlə, dediyimiz kimi, cümlə quruluşunda iki səviyyənin ayrılması təbii olaraq iki cür üzvlənmənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu üzvlənmələrdən biri sintaktik üzvlənmə (qrammatik), yəni ənənəvi olaraq məktəb qrammatikalarından tanış olan cümlə üzvlərinə görə üzvlənmədir. O biri üzvlənmə məntiqi – psixoloji funksional – kommunikatativ imkanları nəzərə alan məntiqi – sintaktik üzvlənmə, başqa sözlə desək, aktual üzvlənmədir. (1, 90-91).

Bu məsələnin öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir – Praqa dilçilik məktəbi ilə bağlıdır. Onlar məsələnin mahiyyətini şərh edərkən keyfiyyətə fərqli üzvlənmələrin xüsusi olaraq fərqləndirilməsi konsepsiyasını əsas tutmuşlar (4, 240).

Bu sahə üzrə ciddi tədqiqatlar ortaya çıxandan sonra bu konsepsiya təzələndi və hər iki növ üzvlərin məntiqi əlaqəsi sübut olundu. Professor K.Abdullayevin dili ilə desək, “bu cür qarşılaşdırmanı (əgər doğrudursa, realdırsa) yenə də necə olursa olsun bir tam, bütöv obyektin, yəni cümlənin içində baş vermiş bir hadisə kimi qəbul etmək lazımdır.” (1, 92).

Onlar arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məntiqi bağlılıq vardır; çünki ikinci birincinin əsasında formalaşır, daha doğrusu, aktual üzvlənmə adı üzvlənmədən fərqli olsa da, yeni üzvlənmə sistemi yaratsa da, onu inkar etmir, onun yeni potensial variantı kimi təzahür edir. Aktual üzvlənmənin tərkib hissələrini dilçilikdə iki yerə bölürlər: subyekt qrupu tema, predikat qrupu isə rema adlanır (2). Məlum olduğu kimi, predikat informasiya mərkəzidir, o, nəyisə ya təsdiq, ya da inkar edir; subyekt qrupuna aid məlumat ona hesablanır. Adı üzvlənmədə mübtəda və xəbər mərkəzi kimi səciyyəlonən tema və rema daha çox cümlənin semantik sferasını əhatə etməklə informasiyaya istiqamətlənir; mübtəda və xəbər qrupunun təzahürü kimi qiymətləndirilir (5, 454).

Tema və rema aktual üzvlənmənin vahidləri hesab olunur. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və presodik vasitələrlə bağlı olur. Lakin yarımçıq cümlələrdə bu cəhətdən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Məsələn, “Harris. Əbdürrəhman, gəl, sənə bir neçə söz deyəcəyəm.

Əbdürrəhman: Dinləyirəm!” (C.Cabbarlı. “Ulduz”).

Bu dialoqda “dinləyirəm” remadır, lakin tema burada öz ifadəsini tapmamışdır. Əgər bu tipli cümlələrə ənənəvi dilçilikdə yarımçıq cümlə deyiriksə, aktual üzvlənmə zamanı məsələnin kommunikatativ tərəfi üstün tutulduğundan tema iştirak etmədiyindən onları kommunikatativ cəhətdən üzvlənməyən cümlə adlandırırıq (4, 454).

Kommunikasiya prosesi qənaətə meyilli olduğundan temanın – mübtəda qrupunun buraxılmasını təbii qəbul etmək lazımdır. Başqa bir misal:

“Senzor: Xub, bunlar cəmisi rus lüğətləridir. Bunlardan bizim üçün bir mətləb hasil olmadı. Bunları yığışdırın, qoyun yerinə. Pəs sizin müsəlman kitablarınız məgər yoxdur?”

Rüstəm bəy: Xeyr, yoxdur.

Senzor: Heç biri də?

Rüstəm bəy: Heç yarısı da!” (C.Məmmədquluzadə “Anamın kitabı”).

Yuxarıdakı misalda (Rüstəm bəylə Sensor arasındakı dialoqda) “Heç biri də”, “Heç yarısı da” yarımçıq cümlələrində aktual üzvlər iştirak edir. “Xeyr, yoxdur” cümləsində də tema iştirak etmir. Bu da kommunikasiya prosesində ixtisarın – qənaətin reallaşma prinsipləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət dialoji nitq üçün daha çox səciyyəvidir.

Cümlələr üzrə aktual üzvlənmənin təbiətini mümkün qədər əhatəli təsvir etmək üçün Azərbaycan dilində onun reallaşma formalarını nəzərdən keçirməkdən əvvəl yenidən üzvlənmənin – aktual üzvlənmənin formalaşma mexanizmini nəzərdən keçirək. Faktlara müraciət edək:

“Ədilə ilə Tamara bizdən on – on beş addım irəlində idilər və sirkin də binasından birinci onlar çıxdı, sonra biz küçəyə çıxdıq və mən o saat başa düşdüm ki, nəşə olub, başa düşdüm nəşə pis bir hadisə baş verib” (Elçin “Ağ dəvə”).

Qeyd olunan mürəkkəb cümlədə “onlar” əvəzliyi xəbərə predikata yaxınlaşmaqla – onunla yanaşı gəlməklə aktuallaşaraq informasiya verimi zamanı predikatın önünə çıxır. Türk cümlələrində belə bir yerdəyişmə xüsusi mahiyyət daşıyır. Çünki informasiya nüvəsi predikatdır, rema mövqeyinə yaxınlaşma – onunla yanaşı gəlmə və ya cümlə strukturunda ondan sonra gəlmə onun kommunikasiya üçün aktuallıq dərəcəsinin artması ilə səciyyəvidir. Belə bir xüsusiyyət aktuallaşan temanın aktuallıq dərəcəsinə meydana gətirir (2, 222-224).

Verdiyimiz cümlə (Ədilə ilə Tamara bizdən on – on beş addım irəlində idilər və sirkin də binasından birinci **onlar** çıxdılar) adi üzvlənmədə belə səslənir: “Ədilə ilə Tamara bizdən on – on beş addım irəlində idilər və **onlar** sirkin də binasından birinci çıxdılar. Göstərilən faktda yerdəyişmə faktik olaraq mövcud sintaktik strukturda yerdəyişmə aparmaqla cümlə semantikasi əlavə yüklə yüklənir ki, bunu da tema və rema münasibətləri üzrə daha aydın müşahidə etmək olur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən faktın aktuallaşmasının səbəbi bir tərəfdən yerdəyişmədirsə, digər tərəfdən yerdəyişmənin predikat zonasına daxil olması ilə bağlıdır. Bu zonaya daxil olan cümlə üzvləri (həm predikatdan əvvəl, həm də sonra) informasiyanın özündə dayanır.

Predikat ona görə dildə xüsusi idarəedici təbiətə malikdir ki, insan şüurunda obyektiv aləmin ilkin əksi propozisiyalar şəklində olur, obyektiv aləmin dərkinin bu mərhələsində predikatdan söhbət gedir, sonrakı mərhələlərdə həmin predikatın ətrafında subyekt zonası – tema formalaşır və verbal

nitqdə bu cümlənin aktual üzvlənməsi kimi təzahür edir. Ona görə də rema mühiti formalaşdırıcı səciyyəyə malikdir.

Aktual üzvlənmədə güclü mühit xəbərdən sonra zəif isə xəbərdən əvvəldir (1, 96-97; 3, 455).

Müstəqillik dövrləri ədəbi mətnlərin cümlə səviyyəsində aktuallaşma xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəcəyik. Bunun üçün Azərbaycan dilində aktuallaşma üsullarını nəzərdən keçirək:

I. Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma. Söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşma predikata nəzərən yerdəyişmə ilə bağlıdır. Bu elə yerdəyişmədir ki, cümlənin informativ yükü yerdəyişməyə müvafiq qurulur. Məsələn;

“Yenə zəndlə mənə baxdı və birdən-birə **özü** gülümsədi:
görməmişdim ... (Elçin. “Ağ Dəvə”).

Informasiya axınında məntiqi-psixoloji subyektin (**özü**) aktual olması onu aktivləşdirərək verilən informasiyanın üst qatına çıxarır və cümlə strukturunda xəbərdən əvvəl yerləşir; “birdən-birə özü gülümsədi” sintaktik parçasında aşağıdakı mənaları fərqləndirir:

- 1.Mən yox, özü gülümsədi.
- 2.Heç kim yox, özü gülümsədi.
- 3.Heç kim onu güldürmədi, özü gülümsədi.
- 4.O, qeyri-ixtiyari yox, ixtiyari olaraq gülümsədi.

Göründüyü kimi, informasiya verimi prosesində tema hələ də sadələdiyimiz məsələlərə də aydınlıq gətirir. Deməli, nitq parçasına –cümləyə tema və rema nöqtəyi nəzərindən yanaşmaq mətnin pragmatik yönünü aydınlaşdırmaq cəhətdən daha geniş imkanlar açır.

Başqa bir misal:

“Eh, elə yerlər var dünyada ki, oralarda elə dağlar var ki, day nə deyim” (Elçin. “Ağ Dəvə”)

Burada “dünyada “ teması xəbərdən sonra (yerlər güclü mövqedə işlənmişdir. Cümlədə verilən fikir “dünyada) gəlir, o, həmin semantikaya olan digər anlayışlardan fərqlənir, informasiya zamanı xəbərdən sonra gəlməklə bu fərq aktuallaşma dərəcəsinə yüksəlir, nitqlə onun yeri o qədər möhkəmlənir ki, onun ixtisarı və ya subyekt qrupunda bərabər əmsallı həddə enməsi mümkün deyil. Deməli, cümlədə hansısa üzvün aktuallaşması onun nitq üçün iştirakı əmsalının xüsusi dərəcəyə qədər artması ilə bağlıdır; bunları cümlə üzvlərinə görə nəzərdən keçirək:

Mübtədanın aktuallaşması:

“Anam tez-tez deyərdi ki, kimin alınına nə yazılıb elə olacaq və anam bu sözləri deyəndə **mən** fikirləşdim ki, mənim alınma nə yazılıb və mən kim olacağam” (Elçin. “Ağ Dəvə”).

Verilmiş cümlədə “mən” mübtədasi aktuallaşmışdır; o, zəif aktuallaşma mövqeyinə malikdir. Qeyd olunan cümlənin ümumi semantikasi da tema üst qata qalxmaqla daxil olduğu mətn semantikasında xüsusi nəzərə çarpır;

məsələlər mətnin ətrafında cərəyan edir.

Tamamlığın aktuallaşması:

“..... sağ olsun mingəçevirlilər, elə yaraşlıq vaqoncuqlar istehsal ediblər ki, iki göz istəyirir **tamaşasına**” (Anar “Ağ Dəvə, Qara Dəvə”). “Tamaşasına” tamamlığı cümlə semantikasını üst qatına çıxmaqda xüsusi nəzərə çarpır; cümlənin daxil olduğu mətnin pragmatik təyinatına -semantik dəyərinin ifadə edicilərindən birinə çevirir. Qeyd olunan xüsusiyyət təkcə bu faktla məhdudlaşmır, aktuallaşan bütün üzvlərin hamısını əhatə edir.

Əslində temanın belə aktivliyi həmin üzvlərin özü ilə deyil, onların təkrar üzvlənərkən nitqdə daşdığı dəyərlə bağlıdır.

Başqa misal:

“Rüstəm bəy....” Məsələ, mən açığını **sənə** deyirəm. Ana, ana, eşidir-sən nə deyirəm? Ana, qulaq asırsan ya yox? (C.Məmmədquluzadə. “Anamın kitabı”).

“Ramiz” Ox İzzət apş! Məni də bədbəxt edib, dağlara-daşlara saldın, **öz qızını da!**

“Harris” Sən də get Ramizə **şikayətə**” (C.Cabbarlı. “Ulduz”).

Adi üzvlənmə zamanı qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimlərlə ifadə olunan tamamlıqlar, adətən, xəbərin qarşısında yerləşə bilər. Bu məsələyə aydınlıq gətirən prof. K.M.Abdullayev yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, sıfır göstəricili qeyri-müəyyən formadakı tamamlıq prinsip etibarı ilə Azərbaycan türk dilində temalaşarkən geniş şəkildə güclü mövqedə çıxış edə bilmir. Remalaşmış tamamlığın xəbərdən əvvəlki mövqeyi çox geniş yayılmış mövqedir. Əslində bu mövqe tamamlığın obyektiv sintaktik mövqeyi də sayıla bilər. Müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən daha böyük aktuallaşmağa məruz qalır. Qeyri- müəyyən tamamlıq daha az aktuallaşır (1, 105).

Remalaşma məntiqi-psixoloji əməliyyatdır, onun məğzində temaya aid hansısa məlumatın rema üzərinə daha çox yüklənərək qabardılması durur. C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlının əsərlərindən gətirilmiş yuxarıdakı misallarda nitq situasiyası dialoqda olan obrazlar üçün məlumdur ki, nitq aktını mümkün edən də bu faktordur. Deməli, qarşılıqlı anlaşmada tema üçün mühüm sayılan insanlar arasındakı ümumi bilik bazasının mövcudluğu hesab olunan tema rema üçün həlledicidir; remalaşma temaya görədir, tema əsasən natiqin intellektual səviyyəsindən asılı olaraq remalaşma baş verir.

Nitq aktı tərəflər arasında o vaxt baş tutur ki, nitq situasiyası tərəflərə məlumdur; nitq onun üzərinə qurulur. Deməli, məlum situasiyanın mövcud dil strukturu əsasında işlənərək yeni deyim tərzində ifadə remanı meydana gətirir. Bütün hallarda aktuallaşma nitqin dəqiq və düzgün ifadəsinə və qavranılmasına yönəlir.

Əgər tamamlıq aktuallaşırsa, deməli, cümlə kontekstində tamamlıq adı üzvlənmə sistemindən çıxaraq aktuallaşma sistemində daxil olur; onun formal tərəfi də cümlənin sonunda qərarlaşan xəbərə nəzərəndir. Onun remalaşması obyekt və ya subyektin təsir obyektinə çevrilməsi ilə səciyyələnir və həmin

təsir obyektı temanın əsasında dayanmaqla xüsusi vurğu obyektinə çevrilir ki, bu da aktuallaşma əlamətinin göstəricilərindəndir.

Zərfliyin aktuallaşması:

1. Tərki-hərəkət zərfinin aktuallaşması.

“Ulduz: Özümü öldürərəm! Mənim bütün yaşadığım onun üçün deyilmi? Mən ancaq onun üçün yaşayıram **büsbütün**. Onsuz bir dəqiqə nəfəs almaq belə istəmirəm. Ah hələ də gəlib çıxmadılar. Yarəbb, sən Ramizi əsirgə! Deyəsən bayırdan səs gəlir. Bəlkə gəldilər (C.Cabbarlı).

Cümlə üzvlərinin adı üzvlənməsi zamanı tərz-i-hərəkət zərfliyinin xəbərdən əvvəldir, bu misalda o, remalaşaraq xəbərdən sonra gəlir və tərz-i-hərəkət zərfliyinin ifadə edəcəyi mənanı aktuallaşdırır.

Yer zərfliyinin aktuallaşması:

Zivər xanım: Yarım saata **burada** olallar.

Diqqətimizi çəkən yer zərfliyinin aktuallaşmasının zəif mövqeyidir. Prof. K.M.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, yer zərfliyinin bu mövqeyi adı üzvlənmə sırasına müvafiqdir. Belə olan halda onun məntiqi vurğu obyektinə düşməsi aktuallaşmanın belə situasiyalarda fonosintaktik təbiətini üzə çıxara bilər; çünki o aktuallaşmış üzvün fonetik təzahürü digərlərindən fərqlənir.

Zaman zərfinin aktuallaşması:

Harris: Qəsdim səni həmişə, hər şeyə sakit üzədə baxmağa öyrəşdirməkdir. Yoxsa, böyləliklə, Ramizə bir şey olursa, özünü itirib bəlaya salarsan. **Başqa bir Ramizlə yaşamaq mümkün ikən** (C.Cabbarlı. «Ulduz»).

Bu misalda «başqa bir Ramizlə yaşamaq mümkün ikən» zaman sərfliyidir və tərkiblə ifadə olunmuş olunub; belə məqamlar aktuallaşma prinsipini pozmur. Əslində bu tipli tərkiblərin aktuallaşması güclü şəraitdə daha aydın hiss olunur, MSB-ni təşkil edən komponentlər arasında gələrək aktualıq məzmunu kəsb edir.

Təyinlərin aktuallaşması:

İsmi xəbərlərə aid təyinlər zəif mövqedə aktuallaşır:

«Həmin yaz gələsi kimsəsiz və yad küzədə Qoca ilə, Cabrayıl ilə, Ağarəhim ilə yanaşı addımlayırdım. Xanım xala bizim arxamızca gəlirdi, amma mənə elə gəlirdi ki arxamızca addımlayan adam **hər gün həyətimizdə gördüyümüz, gedib iynəsini sapladığım, qutabın yediyim** Xanım xala deyil, sirkdə o gözəl atları qamçılayan təlimçidir.

(Elçin, «Ağ dövə»).

Təyin rolunda çıxış edən feli sifət tərkibinin aktuallaşması Xanım xala ilə bağlı informasiyanın verilməsində xüsusi yer tutur.

II. Formal qrammatik vasitələrlə aktuallaşma. Aktuallaşmanın bu növü hansısa cümlə üzvünün remaya çevrilməsi söz sırasının pozulması hesabına yox, xüsusi qrammatik vasitələrlə həyata keçir. Bu vasitələri dilçilikdə aktualizator adlandırırlar (1). Aktuallaşma vasitələri olan bir sıra ədat və qayıdış əvəzlərlə Avropa dillərində də rast gəlinir. Aktuallaşmada qrammatik vasitələrin rolu universal cəhətlərə malikdir. Həmin aktualizatorlar remanı ayırır,

onun aktivləşməsi üçün söz sırasının dəyişməsi ehtiyacını aradan götürür. Remalaşma prosesinin bütün ağırlığını, qeyd etdiyimiz aktualizatorlar çəkir; remanın göstəricisi də həmin aktualizatorlardır. Onları nəzərdən keçirək:

Da; də aktualizatoru ədatların cümlədəki funksiyasına müvafiq olaraq remalaşmış üzvi digərlərindən fərqləndirir.

1) «Ağ Dəvə göslərini mənzilə sarı-uzaqlara dikib eyni ahəngli adamlar ilə irəliləyirdi və hərgah yolçu Ağ Dəvənin belindən düşüb gözlərinə baxsaydı, həmin **qara gözlərində də** o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri gözərdi (Elçin. «Ağ Dəvə»).

2) ... indi sən də fikirləş Allaha şükür, yenə qızsa dəki səki öyrətmək lazım deyil. Qəlbin kimə yapışar ona da get, bizim heç sözüümüz yoxdu. Aslan bəy mənim dostlarımdandı, **özü də** intelgentdir; bəlkə görmüş, ya eşitmiş olarsan. Mirzə Bəxşəli və Hüseyn Şahid də müəllimimizlər, amma mən onlara yaxşı bələd deyiləm özün bil, fikirləş və cavab ver» (C.Məmmədquluzadə «Anam kitabı»). Aktualizator rolunu oynayan “da”; “də” remalaşan vahidi qabardaraq daha çox diqqətə gətirmək üçün onu fonetik cəhətdən də fərqləndirir, güclü tələffüz olunur. Həmin vahidlərin güclü tələffüzü məsələnin texniki tərəfi ilə deyil, remalaşan vahidin cümlədəki informativ funksiyası ilə bağlıdır. Məsələn:

«Ramiz. Yetər! Ox, bədbəxt Ramiz. Tək onun üçün yaşadığım bir **qız da** indi sənə xəyanət edir, sənənin müqəddəs məhəbbətinə canavarlar kimi çamurlara çırpıb tapdalayır. Artıq niyə yaşayırsan, öl, Ramiz, öl!» (C.Cabbarlı. «Relduz»).

Müstəqillər dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında C.Cabbarlının C.Məmmədquluzadənin Ə.Cavadın, Elçinin, Anarın, K.Abdullanın əsərlərində “da”; “də” aktualizatorlar tez-tez rast gəlmək olur.

Özü də aktualizatoru.

«Dünən azşama yaxın yola çıxhaçıxda darvazalarının qabağındakı qoca bir əncir ağacının budağına qonmuş qara qarğa gördü və heç **özü də** bilmədi necə oldu ki, bir müddət dayanıb o qarğaya baxdı, diqqətlə baxdı və birdən-birə yolçuya məlum oldu ki, qara qarğanın qarqara gözləri dünyanın ən gözəl gözləri imiş və yolçu eyni zamanda o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri də gördü və həmin kədər yolçunu sarsıtdı (Elçin. «Ağ Dəvə»).

2) Gülbahar. Dayan, dayan! Qənbər, sən Allah bir məni başa sal. Çox əcəb, indi, məsələn, tutaq ki, bir saatlığa sürünü gətiriblər bura sən də baxırsan. Axır bu üç qoyun deyil beş qoyun deyil. Özün deyirsən yüz əlli qoyundu; **özü də** canlı heyvandı, bir yerdə duran deyil qarışqa kimi bir-birinə qayırsın bir-birinə sən nə tövr biləcəksən ki, bunun içində hansı qoyun yoxdu. Hamısı da bir-birinə oxşayır»... (C.Məmmədquluzadə. “Anamın kitabı”).

Belə; ancaq aktualizatoru.

«Ulduz. Özümü öldürərəm! Mənim bütün yaşadığım onun üçün deyilmi? Mən ancaq onun üçün yaşayıram büsbütün. Onsuz bir dəqiqə, nəfəs almaq **belə** istəmirəm. Ah, hələ də gəlib çıxmadılar...» (C.Cabbarlı/ «Ulduz»).

Qədər: kimi aktualizatoru:

Qaraş: Nə ağlarsan! Bəs niyə ağlamırsan?! İndi ağlarsan. Bilisən ki, bu saat başımı **qoyun başı kimi** kəsəcəyik. İndi, bax qorxundan yoluq cücəyə oxşuyursan. Amma, vallah, fürsət tapsan, sən də haman müsəlman qanına yerikləyən ermənilərin birisən.

(C.Məmmədquluzadə. “Kamança”).

“Ulduz”: <...> Qardaşın mağaradan çox uzaq bir istəkanda bir əcza verdi. Mən zəhər bilib sevgilim tərəfindən son mükafat-deyə son qətrəsinə **qəddər** içdim”.

(C.Cabbarlı. “Ulduz”).

“Ramiz: Gücsüz bədəni qara küllərə çevrilincəyə tökülüncüyə **qəddər** yandırın.

(C.Cabbarlı. “Ulduz”).

“Sonra Kübra xala dəstəyi çox ehməlcə aparatın üstünə qoyurdu, elə bil Kübra xala qorxurdu ki, birdən Muxtarın səsi zədələnər və mən sidq-ürəkdən təəccüb edirdim ki, Kübra xala Muxtarla anam danışan **kimi** danışır.

(Elçin. “Ağ Dəvə”).

Ancaq analizatoru.

“Hartis: Yox, yox, mən qorxmuram. **Ancaq** getmək üçün, böylə etməyin lazımdır.

“Harris: Türklərdən mən heç qorxmuram. Cəmi iyirmi min əsgərləri vardır. Onun da çoxu yollarda, müharibələrdə qırılıbdır. Sonradan onlara qoşulan bəzi ərəb əmirələrinin qüvvəsi ilə yenə iyirmi min **ancaq** ola bilərlər.

(C.Cabbarlı. “Ulduz”).

Qeyd olunan köməkçi sözlər xəbərin qarşısında gəlməklə artırıldığı sözü aktuallaşdırır; bunun üçün o ya xəbərdən əvvəl, ya da ondan sonra gəlməlidir.; onların arasınaheç bir cümlə üzvü daxil olunur; Belə bir xüsusiyyət haqqında danışılan köməkçi sözlərin remalaşmadan yeni təyinatını müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
4. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. М., 1967
5. Современный русский литературный язык. Минск: Высшая школа. 2012,

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРНЫХ
ТЕКСТОВ ВО ВРЕМЯ ПРИОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА
(актуальное членство)**

Н.Х.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена структурно-синтаксическим особенностям литературных текстов во время приобретения независимости Азербайджана (актуальному членству). Литературные тексты, упомянутые в простом и актуальном членстве, их сходство и различие функций были проанализированы во взаимодействии друг с другом. Также в статье были рассмотрены специфические особенности актуального членства.

Ключевые слова: простое членство, актуальное членство, слабое, сильное, независимость, эра.

**STRUKTURAL-SEMANTICAL FEATURES OF LITERARY TEXTS DURING
THE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN (full membership)**

N.H.HACIYEVA

SUMMARY

The article has been devoted the structural syntactic features (actual part of the sentence) of the Azerbaijan literary texts to the period of Independence according to the making notes of the literary texts about their ordinary and actual part of the sentences have been looked through their similar and different features with each other mutual relation has been analyzed . Also, in the article the specific features the actual part of the sentence especially have been looked through.

Key words: ordinary part of the sentence, actual part of the sentence, weak, strong, independence, time